

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه تربیت معلم سبزوار

دانشگاه تربیت معلم سبزوار

دانشکده‌ی زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

بازتاب اندیشه‌های عرفانی فخرالدین ابراهیم عراقی در آثار وی

استاد راهنما :

جناب آقای دکتر عباس محمدیان

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر علی تسنیمی

نگارش :

مریم اسدی

تابستان ۱۳۹۰

تقدیم به:

دیدگان مهربان و دل‌های همیشه نگران و دستان زحمکش دو فرشته‌ی زندگی، پدر و مادر خداکارم

آنان که با کلمبرک دعا ساقه‌ی زندگیم را روح می‌بخشد تا شاید جوانه‌های موفقیت من باشند.

و

به سایبان همیشه سبز زندگی ام، همسر مهربانم

که همواره گوشه‌ای از بار مشکلاتم را بردوش خود گذاشت و عاقلانه مراد این مسیر پرپیچ و خم یاری نمود تا

راحت تر بتوانم به سر منزل مقصود برسم.

دانشگاه تربیت معلم همدان

فرم چکیده‌ی پایان‌نامه‌ی دوره‌ی تحصیلات تکمیلی دفتر مدیریت تحصیلات تکمیلی

ش دانشجویی: ۸۷۲۳۳۲۱۰۲۸	نام: مریم	نام خانوادگی دانشجو: اسدی
استاد مشاور: جناب آقای دکتر علی تسنیمی		استاد راهنما: جناب آقای دکتر عباس محمدیان
گرایش: -	رشته: زبان و ادبیات فارسی	دانشکده: ادبیات و علوم انسانی
تعداد صفحات: ۳۰۲	تاریخ دفاع: ۱۳۹۰/۷/۳	مقطع: کارشناسی ارشد
عنوان پایان‌نامه: بازتاب اندیشه‌های عرفانی فخرالدین ابراهیم عراقی در آثار وی		
کلید واژه‌ها: عراقی، آثار، هستی، خدا، انسان، معرفت، عشق، بازتاب		

چکیده

فخرالدین ابراهیم عراقی در سال ۶۱۰ ه.ق. دهبه به جمان گشود و در سال ۶۸۸ ه.ق. در سن ۷۸ سالگی درگذشت. این پژوهش، گذری بر زندگی عراقی و معرفی آثار و مشرب عرفانی‌اش و همچنین تأثیرگذاری‌ها و تأثیرپذیری‌های او به همراه ویژگی‌های عرفان و تصوّف در دوره‌ی زندگانی او می‌باشد. قرن هفتم، شاهد حمله‌ی ویرانگر مغول و هاجراهای تأسف بار آن گردید، اما عرفان با وجود این شرایط، مسیر رشد و بالندگی خود را پیمود و چهار مکتب عرفانی در این قرن رواج یافت. این مکاتب عبارتند از: ۱- مکتب ابن عربی ۲- مکتب کبرویه ۳- مکتب سهروردی ۴- مکتب مولویه.

فصل دوم، نگاهی به این مکاتب عرفانی و معرفی افکار و عقاید بزرگان آن‌ها می‌باشد. در بخش اصلی این پژوهش، بازتاب اندیشه‌های عرفانی عراقی در آثار وی را مورد بررسی قرار می‌دهیم. این فصل، شامل بررسی ارکان اصلی جمان بینی عراقی می‌باشد. در این قسمت، افکار و عقاید عراقی را در حوزه‌ی هستی‌شناسی، خداشناسی، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و عشق مورد مطالعه قرار داده‌ایم و در ضمن، از افکار و عقاید بزرگان عرفان و تصوّف نیز در لابه‌لای افکار عراقی بهره‌جسته‌ایم. مباحثی از قبیل وحدت وجود، آفرینش هستی، اسما و صفات خداوند، آفرینش انسان و هدف خلقت او، انسان کامل، ابزار و منابع شناخت، عشق و انواع آن در این بخش، بررسی شده است.

امضای استاد راهنما

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
.....ز	پیش‌گفتار
فصل اول: شرح حال و آثار شیخ فخرالدین عراقی	
.....۳	گذری کوتاه بر زندگی عراقی
.....۶	سفرهای عراقی
.....۶	اقامت در هولتان هند
.....۷	اقامت در عمان و حجاز
.....۷	اقامت در رودر با آسیای صغیر
.....۸	سفر به مصر و اقامت در آنجا
.....۸	اقامت در دمشق
.....۱۰	آثار
.....۱۰	الف- آثار منظوم
.....۱۲	ب- آثار هشور
.....۱۴	شبهه‌ی سخن سراپی
.....۱۶	سلاوک عملی
.....۱۸	جهان‌بینی عرفانی
.....۲۱	اثرپذیری‌ها
.....۲۳	عراقی و پیشروان طریقت
.....۲۳	عراقی و صوفیان عاشق‌مسلک
.....۲۴	عراقی و شعرای عارف
.....۲۶	اثرگذاری‌ها

۲۶.....	هریدان
۲۶.....	الف- اعقاب و احقاد.....
۲۷.....	ب- پیروان طریقت
۲۷.....	۱- سلسله‌ی سمروردیه‌ی هولتان
۲۷.....	۲- سلسله‌ی بیرجمالیه
۲۸.....	ج- هقأدان و شارحان آثار.....
۲۸.....	هقأدان غزلیات
۲۹.....	پیروان عشاقنامه
۳۰.....	شارحان لطعات.....

فصل دوم: جریان های عرفانی قرن هفتم

۳۵.....	سیر تکاملی عرفان و تصوّف
۳۵.....	ویژگی‌های عرفان از قرن اوّل تا هفتم
۳۹.....	تصوّف در عصر عراقی
۴۱.....	حکمت ابن عربی.....
۴۱.....	زندگی‌نامه و آثار.....
۴۲.....	حشرب عرفانی ابن عربی
۴۴.....	حکمت کبرویه
۴۵.....	حشرب عرفانی نجر کبری
۴۶.....	اندیشه های عرفانی نجرالدین کبری
۵۰.....	حکمت سمروردی
۵۰.....	زندگی‌نامه و آثار.....
۵۱.....	حشرب عرفانی سمروردیان

۵۲.....	عراقی و سمروردبان دولتان.....
۵۴.....	مکتب هولوی.....
۵۶.....	عراقی و هشایخ طریقت هولوی.....

فصل سوم: بازتاب اندیشه های عرفانی فخرالدین ابراهیم عراقی در آثار وی

هستی شناسی

۵۹.....	تعریف وجود.....
۶۵.....	مراتب وجود.....
۷۲.....	تشکیکی بودن وجود.....
۷۳.....	نظام احسن.....
۷۸.....	چگونگی آفرینش.....
۸۳.....	نخستین آفریده.....
۹۱.....	وحدت وجود.....
۹۱.....	سیر وحدت وجود در حال و اقوال مختلف.....
۹۳.....	وحدت وجود از دیدگاه مکاتب مختلف.....

خداشناسی

۱۰۵.....	مقام ذات.....
۱۰۹.....	تجلی.....
۱۱۴.....	تعریف اسر و صفت.....
۱۱۷.....	اسما و صفات خداوند.....
۱۲۷.....	تعداد اسما و صفات.....
۱۲۹.....	اسر اعظم.....

تفسیر بندی صفات ۱۳۳

انسان شناسی

انسان، تجلی‌گاه خدا ۱۳۹

اهمیت و ضرورت انسان شناسی ۱۳۹

انسان کامل، هدف آفرینش ۱۴۸

انسان، عالم صغیر ۱۵۱

انسان کامل ۱۵۴

ولایت و نبوت ۱۶۷

خودشناسی ۱۷۹

الف- اهمیت و ضرورت خودشناسی ۱۷۹

ب- فواید خودشناسی ۱۸۱

ج- انواع خود ۱۸۴

د- نفس ناطقه ۱۸۷

معرفت شناسی

تعریف معرفت ۱۹۷

پیشینه معرفت شناسی ۲۰۱

ابزار و منابع شناخت ۲۰۳

عقل و پرهان در قرآن و عرفان ۲۰۸

دل از نگاه عارفان ۲۲۱

معرفت کشفی و شهودی ۲۲۹

عشق

- تعریف عشق ۲۳۵
- انواع عشق ۲۴۲
- الف- عشق عام ۲۴۳
- ب- عشق خاص ۲۴۶
- صفات عشق ۲۵۳
- الف- حیات‌بخشی و شورانگیزی ۲۵۳
- ب- وحدت‌بخشی ۲۵۴
- ج- کمال‌بخشی ۲۵۵
- د- سوزاندگی و طهارت‌بخشی ۲۵۶
- ه- سهولت‌بخشی ۲۵۷
- و- زیبا سازی و هشاطه‌گری ۲۵۷
- صفات عاشق ۲۵۸
- الف- سوز و گداز و ریجوری ۲۵۹
- ب- نیازمندی و بی‌قراری ۲۶۰
- ج- ایثار و پاکبازی ۲۶۱
- د- بی‌توجهی به ناز و تنگ ۲۶۲
- ه- وفاداری و شادمانی در برابر جفای معشوق ۲۶۲
- عشق و زیبایی ۲۶۵
- صفات معشوق ۲۷۰
- الف- جمال ۲۷۰
- ب- استغنا ۲۷۳
- الف- ناز و کرشمه ۲۷۴
- ب- بی‌وفایی و پیمان شکنی ۲۷۵

ج- جفاکاری و سگدلی ۲۷۵

د- غرور و تکبر ۲۷۶

ه- استغنا و بی‌اعتنایی ۲۷۶

تتبعه ۲۷۹

فهرست‌ها

فهرست آیات و روایات ۲۸۵

فهرست اصطلاحات عرفانی و فلسفی و حکمی ۲۸۷

فهرست منابع و مآخذ ۲۹۵

پیش‌گفتار

اول قدم عشق، سر انداختن است
جان باختن است و با بلا ساختن است
اول اینست، آخرش دانی چیست؟
خود را ز خودی برداختن است

(عراقی، ۱۳۷۲: ۳۵۱)

فخرالدین عراقی یکی از بزرگ‌ترین شاعران خلسرای ایران است. دیوان قصاید و غزلیات او حدوداً شامل چهار هزار و هشتصد بیت می‌باشد، و به جز آن منظومه‌ای به اسم عشاقنامه نیز دارد. در نثر فارسی نیز، کتاب بسیار معروفی به نام طبعات تألیف کرده‌است که شهرت جهانی دارد و در واقع، عشق‌نامه‌ای عرفانی می‌باشد که به روش ابن عربی نگاشته شده‌است.

مطالعاتی در راستای شناخت اندیشه‌های عرفانی فخرالدین ابراهیم عراقی و آثار او شده‌است. به عنوان نمونه محمدآختر چیمه در کتاب *مقام شیخ فخرالدین عراقی در تصوف اسلامی* چیمه به تحلیل افکار و عقاید عرفانی عراقی در موضوعات مختلف عرفانی پرداخته‌است و همچنین اطلاعاتی درباره‌ی زندگی‌نامه، آثار، تأثیرپذیری، تأثیرگذاری‌ها و روابط عراقی ارائه کرده‌است.

آثاری که تاکنون درباره‌ی وی نگارش یافته‌است مقاله‌ای شاعرانه - عارفانه درباره‌ی زندگی‌نامه، آثار، عرفان عراقی و بازتاب آن در ادب فارسی با عنوان «همه اوست» می‌باشد که نسربن محشر آن را گردآوری کرده‌است.

موسی اکرمی نیز در مقاله‌ی «تجلی عشق از ابن عربی تا عراقی» به بررسی افکار و اندیشه‌های ابن‌عربی در مورد آفرینش، عشق و مکتب عرفانی او پرداخته‌است و تأثیر ابن‌عربی را در افکار عراقی مورد مطالعه قرار داده‌است و در پایان جایگاه عراقی در ادب و عرفان را معرفی می‌کند.

مقاله‌ی «عشق شورانگیز فخرالدین عراقی و نمودهای مشوّع آن در آثار او» از حسین رزحجو به بیان عشق و انواع آن، صفات عشق و معشوق و... از نگاه عراقی پرداخته‌است و به شواهد شعری از دیوان او استناد کرده‌است.

کتابی نیز درباره‌ی جمال‌پرستی عراقی از علی‌اکبر افراسیاب پور با عنوان *زیبا پرستی در عرفان اسلامی* نگارش یافته‌است.

مقاله‌ی «هفت گفتار درباره‌ی سنایی و عطار و عراقی» از محمدسلیم اختر به بررسی تأثیرپذیری و تأثیرگذاری این شاعران از یکدیگر

پرداخته و مطالبی درباره‌ی اندیشه‌های عراقی آورده‌است.

پایان‌نامه‌هایی نیز درباره‌ی وی نگارش یافته‌است که یکی از آن‌ها «طبقه‌بندی موضوعی اشعار عراقی» به نگارش علیرضا صادقی می‌باشد که اصطلاحات عرفانی دیوان عراقی همراه با توضیحاتی آورده است. پایان‌نامه‌ی دیگر «اشارات، اساطیری، تشبیل، سبک و اندیشه‌های عرفانی فخرالدین عراقی» از سودابه نجد می‌باشد که به بررسی زندگی‌نامه، آثار، افکار عراقی، پرداخته و کلمات اسطوره‌ای دیوان عراقی را جمع‌آوری کرده‌است.

خدایی شدن فرد و جامعه از اهداف بلند عرفان است. در این راستا، خابت متعالی عرفان، نه تنها مبارزه و پیشگیری با انحرافات فردی است، بلکه ضروری است تا با هر گونه خطا و لغزش اجتماعی نیز به مبارزه برخیزد و به ترکیه‌ی روحی افراد کمک رساند. به همین دلیل، یکی از وظایف مهم این پژوهش عرفانی، آشنایی با اندیشه‌های ترکیه شده می‌باشد تا در تقرب به خدا با خلق همراه گردد.

عراقی نیز از عارفانی است که در تکامل شعر عرفانی و تأثیرگذاری در اجتماع مؤثر بوده است، لذا به دلیل ناشناختگی وی و آثارش، لزوم معرفی او به جامعه‌ی ادبی احساس می‌گردد.

به طورکلی، مطالبی که درباره‌ی وی نگاشته شده‌است به صورت‌گذا و محدود به افکار و عقاید وی پرداخته‌است و اندیشه‌های ناب و والایی عرفانی او به وضوح مورد بررسی و تحلیل قرار نگرفته و در یک مجموعه‌ی کامل گردآوری نشده‌است، لذا ضرورت جمع‌آوری افکار وی، نگارنده را به تدوین و نگارش این اثر برانگیخت.

در این پژوهش در آغاز به شناخت اندیشه‌های عرفانی فخرالدین ابراهیم عراقی و بازتاب آن در آثار وی می‌پردازیم و به منظور دریافت بهتر شرایط فکری او، جریان‌های عرفانی حکم بر قرن هفتم را مورد بررسی قرار می‌دهیم. اولین گامی که در این پژوهش برداشته می‌شود، بررسی زندگی و آثار عراقی و مکاتب تأثیرگذار و رابع قرن هفتم می‌باشد. به دنبال آن، ارکان جمانینی عراقی در موضوعات هستی‌شناسی، خداشناسی، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و عشق، به همراه چاشنی نظریات دیگر عارفان، در لابلای اشعار و آثار او مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

اساس کار در این پژوهش بر مبنای روش توصیفی، تحلیلی و استقرایی می‌باشد. در ابتدای کار سه فرضیه در نظر گرفته شده‌بود. اولین فرضیه این بود که فخرالدین ابراهیم عراقی درباره‌ی خدا، انسان و جمان نگاهی عارفانه-عاشقانه دارد. این فرضیه با توجه به محالعاتی که بر روی آثار وی انجام شده، اثبات می‌گردد و می‌توان گفت عراقی عرفان عارفانه-شاعرانه دارد که عشق در آن نقش محوری و اصلی را دارد.

فرضیه‌ی دوم این بود که فخرالدین ابراهیم عراقی بیشتر از افکار صوفیانه‌ی متداول در زمان خود قبل از خود متأثر است و

مکتب جدیدی در حوزه‌ی عرفان بیان‌گذاری نکرده است. در توضیح این مطلب باید گفت که اگرچه عراقی تحت تأثیر مکاتب رایج در عصر خود قرار گرفته‌است، اما در سرودن اشعارش نوآوری و خلاقیت به خرج داده‌است و در حدّ يك مفقّد صرف باقی نمانده‌است. اسلوب بدیعی که در مشوبی عشاقنامه به کار گرفته است، گواه این موضوع می‌باشد.

آخرین فرضیه این بود که اندیشه‌های عرفانی فخرالدین ابراهیم عراقی، تا حدّ زیادی گره‌گشای فهم آثار عارفانه - عاشقانه‌ای مثل حافظ، مولوی، سعدی، عطار و دیگران است. می‌توان گفت با توجه به تأثیرپذیری و تأثیرگذاری های متقابل این شاعران از یکدیگر، مطالعه‌ی افکار و عقاید عراقی به دریافت بهتر اندیشه‌های این شاعران کمک می‌کند.

در فصل‌های این پژوهش، در ابتدا متناسب با موضوع هر بخش، مطالبی بیان گردیده‌است و در لابه‌لای آن، اندیشه‌های عرفانی عراقی به همراه شواهد شعری از آثار وی، آورده شده‌است. پژوهش حاضر، شامل سه فصل می‌باشد. در فصل اول به شرح حال زندگی و آثار عراقی پرداخته شده‌است و در فصل دوم جریان‌های عرفانی رایج در قرن هفتم آورده شده‌است و فصل سوم در بیان اندیشه‌های عرفانی عراقی و بازتاب آن در آثار وی می‌باشد.

ارجاع به منابع مورد استفاده در این پژوهش، به صورت درون د اشد. یکی از اشکالات این روش، دشواری در تشخیص منابعی است که دارای سال انتشار مشابه می‌باشد. به منظور سهولت در شناسایی این منابع، ارجاعات آن‌ها با افزودن نشانه‌ای در کنار سال انتشار، صورت می‌گیرد. در این پژوهش، ارجاعاتی که سال انتشار آن‌ها با «الف» مشخص شده‌اند، به کتاب «چشمی بقا» اشاره دارد و آن‌هایی که در کنار سال انتشارشان «ب» آمده‌است، در اشاره به کتاب «چالش درون» می‌باشد.

یکی از مشکلات و سختی‌هایی که بر سر راه این پژوهش قرار گرفت، محدودیت منابع و عدم دسترسی سریع و راحت به کتابخانه و استفاده از منابع اطلاعاتی بود. از دیگر سختی‌های این پژوهش، محدودیت زمانی و گستردگی مقوله‌ی عرفان و پیچیدگی موضوع بود. همچنین، حجم بیشتر آثار عراقی را غزلیات او تشکیل می‌دهد که شامل مضامین عشق و بیان غم و اندوه و هجران می‌باشد. این امر، جست و جوی اندیشه‌های عرفانی او را در حجم بسیاری از اشعار عاشقانه‌ی او با دشواری‌هایی روبه‌رو کرد.

در پایان از همه‌ی کسانی که مرا در نگارش این پژوهش یاری نمودند و در جهت رفع مشکلات آن گامی برداشتند کمال تشکر و قدردانی را دارم و مخصوصاً از استادان دانشمند و فرزانه‌ام، جناب آقای دکتر محمدیان و جناب آقای دکتر تسنیمی که عالی‌ترین جلوه‌های عشق، دانش، تواضع و شکوه ایمان در وجودشان متجلی است، نهایت سپاس و قدردانی را می‌نمایم.

اینک ضمن نظری به منابع نسبتاً معتبر و بالاتر از همه، از لابه‌لای اوراق دفتر عشق فخرالدین عراقی و نیز با کمک برداشتها و دریافت‌های شخصی خود، به تحقیق درباره‌ی افکار و اندیشه‌های عرفانی این عارف شاعر می‌پردازم.

پیش‌گفتار

اول قدم عشق، سر انداختن است
جان باختن است و با بلا ساختن است
اول اینست، آخرش دانی چیست؟
خود را ز خودی برداختن است

(عراقی، ۱۳۷۲: ۳۵۱)

فخرالدین عراقی یکی از بزرگ‌ترین شاعران خلسرای ایران است. دیوان قصاید و غزلیات او حدوداً شامل چهار هزار و هشتصد بیت می‌باشد، و به جز آن منظومه‌ای به اسم عشاقنامه نیز دارد. در نثر فارسی نیز، کتاب بسیار معروفی به نام طبعات تألیف کرده‌است که شهرت جهانی دارد و در واقع، عشق‌نامه‌ای عرفانی می‌باشد که به روش ابن عربی نگاشته شده‌است.

مطالعاتی در راستای شناخت اندیشه‌های عرفانی فخرالدین ابراهیم عراقی و آثار او شده‌است. به عنوان نمونه محمدآختر چیمه در کتاب *مقام شیخ فخرالدین عراقی در تصوف اسلامی* چیمه به تحلیل افکار و عقاید عرفانی عراقی در موضوعات مختلف عرفانی پرداخته‌است و همچنین اطلاعاتی درباره‌ی زندگی‌نامه، آثار، تأثیرپذیری، تأثیرگذاری‌ها و روابط عراقی ارائه کرده‌است.

آثاری که تاکنون درباره‌ی وی نگارش یافته‌است مقاله‌ای شاعرانه - عارفانه درباره‌ی زندگی‌نامه، آثار، عرفان عراقی و بازتاب آن در ادب فارسی با عنوان «همه اوست» می‌باشد که سرین محشر آن را گردآوری کرده‌است.

موسی اکرمی نیز در مقاله‌ی «تجلی عشق از ابن عربی تا عراقی» به بررسی افکار و اندیشه‌های ابن‌عربی در مورد آفرینش، عشق و مکتب عرفانی او پرداخته‌است و تأثیر ابن‌عربی را در افکار عراقی مورد مطالعه قرار داده‌است و در پایان جایگاه عراقی در ادب و عرفان را معرفی می‌کند.

مقاله‌ی «عشق شورانگیز فخرالدین عراقی و نمودهای مشوّع آن در آثار او» از حسین رزحجو به بیان عشق و انواع آن، صفات عشق و معشوق و... از نگاه عراقی پرداخته‌است و به شواهد شعری از دیوان او استناد کرده‌است.

کتابی نیز درباره‌ی جمال‌پرستی عراقی از علی‌اکبر افراسیاب پور با عنوان *زیبا پرستی در عرفان اسلامی* نگارش یافته‌است.

مقاله‌ی «هفت گفتار درباره‌ی سنایی و عطار و عراقی» از محمدسلیم اختر به بررسی تأثیرپذیری و تأثیرگذاری این شاعران از یکدیگر

پرداخته و مطالبی درباره‌ی اندیشه‌های عراقی آورده‌است.

پایان‌نامه‌هایی نیز درباره‌ی وی نگارش یافته‌است که یکی از آن‌ها «طبقه‌بندی موضوعی اشعار عراقی» به نگارش علیرضا صادقی می‌باشد که اصطلاحات عرفانی دیوان عراقی همراه با توضیحاتی آورده است. پایان‌نامه‌ی دیگر «اشارات، اساطیری، تشبیل، سبک و اندیشه‌های عرفانی فخرالدین عراقی» از سودابه نجد می‌باشد که به بررسی زندگی‌نامه، آثار، افکار عراقی، پرداخته و کلمات اسطوره‌ای دیوان عراقی را جمع‌آوری کرده‌است.

خدایی شدن فرد و جامعه از اهداف بلند عرفان است. در این راستا، خابت متعالی عرفان، نه تنها مبارزه و پیشگیری با انحرافات فردی است، بلکه ضروری است تا با هر گونه خطا و لغزش اجتماعی نیز به مبارزه برخیزد و به ترکیه‌ی روحی افراد کمک رساند. به همین دلیل، یکی از وظایف مهم این پژوهش عرفانی، آشنایی با اندیشه‌های ترکیه شده می‌باشد تا در تقرب به خدا با خلق همراه گردد.

عراقی نیز از عارفانی است که در تکامل شعر عرفانی و تأثیرگذاری در اجتماع مؤثر بوده است، لذا به دلیل ناشناختگی وی و آثارش، لزوم معرفی او به جامعه‌ی ادیبی احساس می‌گردد.

به طورکلی، مطالبی که درباره‌ی وی نگاشته شده‌است به صورت گذرا و محدود به افکار و عقاید وی پرداخته‌است و اندیشه‌های ناب و والای عرفانی او به وضوح مورد بررسی و تحلیل قرار نگرفته و در یک مجموعه‌ی کامل گردآوری نشده‌است، لذا ضرورت جمع‌آوری افکار وی، نگارنده را به تدوین و نگارش این اثر برانگیخت.

در این پژوهش در آغاز به شناخت اندیشه‌های عرفانی فخرالدین ابراهیم عراقی و بازتاب آن در آثار وی می‌پردازیم و به منظور دریافت بهتر شرایط فکری او، جریان‌های عرفانی حکم بر قرن هفتم را مورد بررسی قرار می‌دهیم. اولین گامی که در این پژوهش برداشته می‌شود، بررسی زندگی و آثار عراقی و مکاتب تأثیرگذار و رایج قرن هفتم می‌باشد. به دنبال آن، ارکان جمانینی عراقی در موضوعات هستی‌شناسی، خداشناسی، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و عشق، به همراه چاشنی نظریات دیگر عارفان، در لابلای اشعار و آثار او مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

اساس کار در این پژوهش بر مبنای روش توصیفی، تحلیلی و استقرایی می‌باشد. در ابتدای کار سه فرضیه در نظر گرفته شده‌بود. اولین فرضیه این بود که فخرالدین ابراهیم عراقی درباره‌ی خدا، انسان و جمان نگاهی عارفانه-عاشقانه دارد. این فرضیه با توجه به محالعاتی که بر روی آثار وی انجام شده، اثبات می‌گردد و می‌توان گفت عراقی عرفان عارفانه-شاعرانه دارد که عشق در آن نقش محوری و اصلی را دارد.

فرضیه‌ی دوم این بود که فخرالدین ابراهیم عراقی بیشتر از افکار صوفیانه‌ی متداول در زمان خود قبل از خود متأثر است و

مکتب جدیدی در حوزه‌ی عرفان بیان‌گذاری نکرده است. در توضیح این مطلب باید گفت که اگرچه عراقی تحت تأثیر مکاتب رایج در عصر خود قرار گرفته‌است، اما در سرودن اشعارش نوآوری و خلاقیت به خرج داده‌است و در حدّ يك مفقّد صرف باقی نمانده‌است. اسلوب بدیعی که در مشوبی عشاقنامه به کار گرفته است، گواه این موضوع می‌باشد.

آخرین فرضیه این بود که اندیشه‌های عرفانی فخرالدین ابراهیم عراقی، تا حدّ زیادی گره‌گشای فهم آثار عارفانه - عاشقانه‌ای مثل حافظ، مولوی، سعدی، عطار و دیگران است. می‌توان گفت با توجه به تأثیرپذیری و تأثیرگذاری های متقابل این شاعران از یکدیگر، مطالعه‌ی افکار و عقاید عراقی به دریافت بهتر اندیشه‌های این شاعران کمک می‌کند.

در فصل‌های این پژوهش، در ابتدا همتاسب با موضوع هر بخش، مطالبی بیان گردیده‌است و در لابه‌لای آن، اندیشه‌های عرفانی عراقی به همراه شواهد شعری از آثار وی، آورده شده‌است. پژوهش حاضر، شامل سه فصل می‌باشد. در فصل اول به شرح حال زندگی و آثار عراقی پرداخته شده‌است و در فصل دوم جریان‌های عرفانی رایج در قرن هفتم آورده شده‌است و فصل سوم در بیان اندیشه‌های عرفانی عراقی و بازتاب آن در آثار وی می‌باشد.

ارجاع به منابع مورد استفاده در این پژوهش، به صورت درون د اشد. یکی از اشکالات این روش، دشواری در تشخیص منابعی است که دارای سال انتشار مشابه می‌باشد. به منظور سهولت در شناسایی این منابع، ارجاعات آن‌ها با افزودن نشانه‌ای در کنار سال انتشار، صورت می‌گیرد. در این پژوهش، ارجاعاتی که سال انتشار آن‌ها با «الف» مشخص شده‌اند، به کتاب «چشمی بقا» اشاره دارد و آن‌هایی که در کنار سال انتشارشان «ب» آمده‌است، در اشاره به کتاب «چالش درون» می‌باشد.

یکی از مشکلات و سختی‌هایی که بر سر راه این پژوهش قرار گرفت، محدودیت منابع و عدم دسترسی سریع و راحت به کتابخانه و استفاده از منابع اطلاعاتی بود. از دیگر سختی‌های این پژوهش، محدودیت زمانی و گستردگی مقوله‌ی عرفان و پیچیدگی موضوع بود. همچنین، حجم بیشتر آثار عراقی را غزلیات او تشکیل می‌دهد که شامل مضامین عشق و بیان غم و اندوه و هجران می‌باشد. این امر، جست و جوی اندیشه‌های عرفانی او را در حجم بسیاری از اشعار عاشقانه‌ی او با دشواری‌هایی روبه‌رو کرد.

در پایان از همه‌ی کسانی که مرا در نگارش این پژوهش یاری نمودند و در جهت رفع مشکلات آن گامی برداشتند کمال تشکر و قدردانی را دارم و مخصوصاً از استادان دانشمند و فرزانه‌ام، جناب آقای دکتر محمدیان و جناب آقای دکتر تسنیمی که عالی‌ترین جلوه‌های عشق، دانش، تواضع و شکوه ایمان در وجودشان متجلی است، نهایت سپاس و قدردانی را می‌نمایم.

اینک ضمن نظری به منابع نسبتاً معتبر و بالاتر از همه، از لابه‌لای اوراق دفتر عشق فخرالدین عراقی و نیز با کمک برداشتها و دریافت‌های شخصی خود، به تحقیق درباره‌ی افکار و اندیشه‌های عرفانی این عارف شاعر می‌پردازم.

فصل اوّل: شرح حال و آثار شیخ فخرالدین عراقی

گذری کوتاه بر زندگی عراقی

سفرهای عراقی

آثار

شیوهی سخن سرایی

سلوک عملی

جهان بینی عرفانی

اثرپذیری ها

اثرگذاری ها

گذری کوتاه بر زندگی عراقی

اصل‌ترین و قدیمی‌ترین اطلاعات درباره‌ی زندگی عراقی، همدانه‌ای است که شخصی ناشناخته بر دیوان او نوشته است. نادر او در قدیمی‌ترین همدانه به صورت «فخرالله والدین ابراهیم بن بزرجمهر المشرقی» ثبت شده است (صدراپی، ۱۳۸۲: ۱).

حمدالله مستوفی در تاریخ گزیده نادر و نسب او را «فخرالدین ابراهیم بن بزرجمهر بن عبدالغفار الجوالقی» ضبط کرده است و در هَلْخَذ دِیْگَر، به اختصار از نادر و نسبش ذکر کرده است (چپه، ۱۳۷۲: ۲۸).

فخرالدین ابراهیم عراقی، شاعر عاشق و عارف قلندر مسک قرن هفتم، در سال ۶۱۰ ه.ق. در کهمجان از توابع همدان دیده به جهان گشود. خود او نیز در اشعارش به «کهمجان» به عنوان زادگاهش اشاره کرده است.

جز عراقی که نیست امیدش تا ببیند وصال کهمجان را

(عراقی، ۱۳۷۲: ۶۵)

با خود این بوی ز خاک خوش کهمجان آید

با صبا بوی سر زلف نگاری آورد

(همان: ۲۳۷)

گویند يك ماه قبل از تولد عراقی، پدرش خواب دید که امیرالمؤمنین، علی(ع)، فرزندى به او داد و فرمودند، بستان عراقی ما را نیکو محافظت کن که جمانگیر خواهد شد. پدر ابراهیم پس از تولد فرزندش، همان کودکى را دید که امیرالمؤمنین(ع) به او داده بود (تقی زاده، ۱۳۸۴: ۱۲).

آباء و اجداد عراقی، همگی از بزرگان دوران و اهل علم و ادب بوده‌اند؛ آنچه از ناهمی عراقی به دست می‌آید، این است که برادرش قاضی احمد، «در بیان کیفیت سلوک، تصنیفی غریب و تألیفی عجب فرموده» و برادر کوچک‌ترش، شمس‌الدین محمد به علوم نظری مشغول بوده و طبع شعر هم داشته است (مجتهد، ۱۳۸۳: ۳).

هنگامی که عراقی به پنج سالگی رسید، او را به مکتب نشانند و توانست با کمک حافظه‌ی سرشار خود، به مدت نه ماه کل قرآن را حفظ کند (خواجوی، ۱۳۶۳: ۲۸).

گویند هر شب آنچه را که آموخته بود، با صدای بلند می‌خواند و آهنگ صدایش آن‌چنان شیرین و حزين بود که همسایگان، ساعت‌ها به انتظار شبیدن صدای قرآن خواندن او به سر می‌بردند. کودکان هم‌درس عراقی نیز آن‌چنان شیفته‌ی او بودند که بعد از درس، به دنبال او راه می‌افتادند.

چون به هشت سالگی رسید، در همدان مشهور شد. هنگامی که قرآن تلاوت می‌کرد، گروه گروه جمع می‌شدند و از سخن دانشین او لذت می‌بردند. عراقی به کمک استعداد سرشارش به فراگیری علوم پرداخت تا این که در هفده سالگی بر اکثر علوم معقول و منقول که در محافل آن زمان متداول بود، احاطه یافت. در علوم اسلامی نیز چنان مهارتی به دست آورده بود که در مدرسه‌ی «شمرستان» همدان به تدریس می‌پرداخت و گروه از دشواری‌های مباحث پیچیده می‌گشود (تقی‌زاده، ۱۳۸۴: ۱۲-۱۵).

در آن هنگام که عراقی در مدرسه‌ی «شمرستان» مشغول تدریس بود، ناگاه جمعی از قلندران وارد مجلس درس شبخ شدند و سماع آغاز کردند و شروع به آواز خواندن کردند (خواجوی، ۱۳۶۳: ۲۸).

هنگامی که عراقی آنان را دید، اضطرابی در درونش پیدا شد. در میان قلندران، پسری زیبا نظرش را جلب کرد و در دام عشق او گرفتار شد. جامه از تن بیرون کرد و عمامه از سر درآورد و به قلندران داد و غزلی با این مطلع را سرود:

ندهر و هوس و بارم تو باشی

چه خوش باشد که دلدارم تو باشی

اگر يك لحظه غمخوارم تو باشی

ز شادی در همه عالم نغمم

(عراقی، ۱۳۷۲: ۳۱۶)